

Γεωγραφίες

Αρ. 25 (2015)

Γεωγραφίες, Τεύχος 25, 2015

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Σοφία Σκορδίλη

Θ Ε Μ Α Τ Ι Κ Ο Α Φ Ι Ε Ρ Ω Μ Α

Η ΝΕΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΑΤΖΕΝΤΑ ΓΙΑ ΤΑ ΑΓΡΟ-ΤΡΟΦΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Σοφία Σκορδίλη*

The new research agenda on agro-food systems in Human Geography and Urban Planning: An introduction to the Special Issue

Sofia Skordili

Δεν υπάρχει κάτι άλλο περισσότερο γεωγραφικό από το τρόφιμο μιας και διασυνδέει με μοναδικό τρόπο την παραγωγή με την κατανάλωση, τη φύση με την κοινωνία, τα σώματα με τα τοπία, το παγκόσμιο με το τοπικό.
Goodman και Sage 2014

Πού αποδίδεται το, μέχρι πρόσφατα, περιορισμένο ενδιαφέρον;

Μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα, η μελέτη του αγροτροφικού τομέα δεν συγκαταλέγονταν στις ερευνητικές προτεραιότητες των κοινωνικών επιστημών. Κατά καιρούς, διάφορες όψεις του απασχόλησαν τις κοινωνικές επιστήμες. Οι νόμοι των Malthus (1798) και Engels (1857) έχουν ενσωματωθεί στα Οικονομικά από τα πρώιμα στάδια ανάπτυξης του πεδίου. Η Κοινωνιολογία ασχολήθηκε με τους προσδιοριστικούς παράγοντες της κατανάλωσης των τροφίμων. Η γαλλική ιστορική σχολή των Annals, κυρίως στα κείμενα του Braudel, ανέδειξε τον κεντρικό ρόλο της τροφής στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η αντιμετώπιση ήταν αποσπασματική και οπωσδήποτε υποτονική, συγκριτικά με την κεφαλαιώδη σημασία του αγροτροφικού τομέα για την επιβίωση των ανθρώπων και την καθοριστική συμβολή του στο προϊόν και στην απασχόληση σ' όλα τα πλάτη και μήκη της γης. Το μειωμένο ενδιαφέρον πρέπει να αποδοθεί σε μια σειρά γενικά χαρακτηριστικά του, κατά κύριο λόγο στην υψηλή εξάρτηση από βιολογικές διεργασίες.

Ειδικότερα, διάφοροι μελετητές συγκλίνουν στην άποψη ότι η οικειότητα που αισθάνονται όλοι/ες για τον αγροτροφικό τομέα και το τρόφιμο γενικότερα, η κατεξοχήν γυναικεία απασχόληση που εξασφαλίζει, αλλά και το περιορισμένο ενδιαφέρον της κυρίαρχης αγγλο-αμερικάνικης σχολής στις κοινωνικές επιστήμες, έδρασαν ανασταλτικά στο μελετητικό ενδιαφέρον. Ο αγροτροφικός τομέας και τα προϊόντα του είναι κάτι πολύ οικείο και γνώριμο για όλους τους ανθρώπους, σε καθημερινή βάση. Σε κάποιες περιστάσεις, λοιπόν, φαντάζει απλό και αυτονόητο, ενώ σε άλλες τόσο μεγάλο και πολύπλοκο για να το αντιληφθούμε και να το μελετήσουμε (Steel 2008:ix). Ακόμη, η παραδοσιακή ενασχόληση των γυναικών με την αγορά των τροφίμων και την προετοιμασία των οικο-

*Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, e-mail: skordili@hua.gr

γενειακών γευμάτων, αλλά και η υψηλή συμμετοχή τους στην απασχόληση του αγροτροφικού τομέα γενικότερα, αυτόματα τον μετατόπισε σε δευτερεύουσα θέση στην ανδροκρατούμενη κοινωνική έρευνα της εποχής (Mennel κ.ά. 1992). Επίσης, άλλη μία σοβαρή αιτία πρέπει να αποδοθεί στον εθνοκεντρισμό της κοινωνικής έρευνας και την εμμονή των κοινωνικών επιστημόνων να ασχολούνται με ζητήματα που είναι σημαντικά στο δικό τους εθνικό πλαίσιο (Hadjimichalis και Vaiou 2004). Η αγγλο-αμερικάνικη σχολή που κυριάρχησε σε όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών τις μεταπολεμικές δεκαετίες είχε ελάχιστο ενδιαφέρον για τον αγροτικό τομέα, το τρόφιμο και τη γαστρονομία. Αντίθετα, το ενδιαφέρον των Γάλλων, Ολλανδών και Ιταλών επιστημόνων που πήγαζε από τις συγκεκριμένες πολιτισμικές στους καταβολές ήταν μεγάλο αλλά οι φωνές τους, εκτός της κυρίαρχης αγγλόφωνης επιστήμης, έμειναν περιθωριακές.

Ωστόσο, ο καθοριστικός παράγοντας πρέπει να αναζητηθεί στην υψηλή εξάρτηση του αγρο-τροφικού τομέα από βιολογικές διεργασίες (Heffernan και Constance 1994). Οι ποσότητες και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των εκάστοτε παραγόμενων αγροτροφικών προϊόντων, που προορίζονται είτε για τελική κατανάλωση είτε για εισροές παραγωγής στον κλάδο μεταποιητικής επεξεργασίας τροφίμων, δεν μπορούν να προβλεφθούν και να τηρηθούν με την ίδια ακρίβεια η οποία ισχύει για άλλες οικονομικές δραστηριότητες που προμηθεύονται βιομηχανικές εισροές. Η παραγωγή των αγροτικών προϊόντων, ακολουθεί αναγκαστικά τους χρόνους των φυσικών διεργασιών και χαρακτηρίζεται από αστάθεια, αφού επηρεάζεται άμεσα από ακραία καιρικά φαινόμενα, εκδήλωση επιδημιών και λοιπά έκτακτα –και άρα μη προβλέψιμα– γεγονότα (Dickens 2007:398). Ο αγροτροφικός τομέας, λοιπόν, είναι μια ιδιόμορφη δραστηριότητα που χαρακτηρίζεται από αδυναμία πρόβλεψης και δεν μπορεί εύκολα να ενταχθεί στις άκαμπτες υποθέσεις που θέτουν αυστηρά υποδείγματα των κοινωνικών επιστημών.

Η Ανθρωπογεωγραφία και ο Αστικός Σχεδιασμός περιλαμβάνονται στις κοινωνικές επιστήμες που έχουν ασχοληθεί λιγότερο με τον αγροτροφικό τομέα. Παρότι από νωρίς έχει αναγνωριστεί ο προνομιακός ρόλος του αγροτροφικού τομέα στη Γεωγραφία, αφού συνδέει με μοναδικό τρόπο τη φύση με την κοινωνία και, άρα, μπορεί να αποτελέσει το συνδετικό στοιχείο ανάμεσα

στη Φυσική και των Ανθρώπινη Γεωγραφία, οι αναφορές στον τομέα ήταν περιορισμένες μέχρι σχετικά πρόσφατα (Atkins και Bowler 2001).

Παράλληλα με τις παραπάνω γενικές δεσμεύσεις που αφορούν το σύνολο των κοινωνικών επιστημών, οι κοινωνικές Επιστήμες του Χώρου είχαν να αντιμετωπίσουν μια σειρά επιπρόσθετων περιορισμών τους οποίους θέτει η περιορισμένη, ως ανύπαρκτη, κινητικότητα των συστατικών στοιχείων του αγροτροφικού τομέα, με βάση τις τεχνολογικές και ρυθμιστικές συνθήκες της εποχής. Επιπλέον, στις αναπτυγμένες χώρες ήταν βαθιά ριζωμένη η άποψη ότι ο αγροτροφικός τομέας συνδέεται αποκλειστικά με τον αγροτικό χώρο. Αυτόματα λοιπόν αποκλείστηκαν από τα θέματα που εξετάζει η Αστική Γεωγραφία και ο Αστικός Σχεδιασμός (Pothukuchi και Kaufman 1999).

Κατά κύριο λόγο, δύο μόνο κλάδοι της Ανθρωπογεωγραφίας, η Γεωγραφία της Αγροτικής Παραγωγής και η Οικονομική Γεωγραφία ασχολήθηκαν συστηματικά με τον κλάδο, υιοθετώντας την εννοιολογική προσέγγιση της αγροτροφικής αλυσίδας. Πρόκειται για μία σχηματική προσέγγιση, όπου τα τρία επιμέρους συστατικά το τροφικού κυκλώματος, η αγροτική παραγωγή, η μεταποιητική επεξεργασία και η κατανάλωση, είναι τρεις διακριτοί, διαδοχικοί κρίκοι μιας γραμμικής αλυσίδας: κάθε κρίκος τροφοδοτεί με εισροές τον επόμενο του και δέχεται εισροές από τον αμέσως προηγούμενό του (Burns 1983). Με βάση τους τεχνολογικούς και ρυθμιστικούς περιορισμούς της εποχής απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η χωρική γειτνίαση των τριών κρίκων της αλυσίδας. Η Ανθρωπογεωγραφία ασχολήθηκε σχεδόν αποκλειστικά με τα δύο πρώτα στάδια της παραγωγικής αλυσίδας: η Αγροτική Γεωγραφία με τον πρωτογενή τομέα και η Οικονομική Γεωγραφία με την μεταποιητική επεξεργασία των τροφίμων.

Μέχρι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, το ενδιαφέρον της Αγροτικής Γεωγραφίας περιοριζόταν στη μελέτη της χωρικής κατανομής της αγροτικής παραγωγής και τον εντοπισμό χωρικών προτύπων σε διαφορετικές κλίμακες. Αντιπροσωπευτικές μελέτες της περιόδου εκπονούνται σε σχετικά μεγάλη κλίμακα (περιφέρεια, κράτος, ομάδα κρατών, ή/και παγκόσμιο επίπεδο) και έχουν ως αντικείμενο τον ορισμό αγροτικών περιφερειών: περιφερειών με παρόμοιες καλλιέργειες και αγροτικές πρακτικές. Χαρακτηριστικό τους είναι η υπερτόνιση της σημασίας των φυσικών έναντι των αν-

θρωπογενών παραγόντων, ενώ είναι φανερή η αδυναμία σύνθεσης των επιμέρους ευρημάτων (Healey και Ilberry 1991, Row και Atkins 1995).

Την ίδια περίοδο η Οικονομική Γεωγραφία ασχολήθηκε, σχεδόν αποκλειστικά, με το ζήτημα της χωροθέτησης των μεταποιητικών επιχειρήσεων επεξεργασίας τροφίμων. Οι μονάδες επεξεργασίας τροφίμων είχαν να επιλέξουν μεταξύ δύο τύπων περιοχών για την εγκατάστασή τους· σύμφωνα με το υπόδειγμα του ελάχιστου μεταφορικού κόστους του Alfred Weber (1912): είτε κοντά στις πηγές των πρώτων υλών, σε περίπτωση που χρησιμοποιούν λίγες πρώτες ύλες που χάνουν βάρος κατά την παραγωγική διαδικασία (π.χ., ζαχαροποιεία με πρώτη ύλη ζαχαρότευτλα) είτε στο κέντρο της περιοχής αγοράς τους, σε περιπτώσεις έντασης διανομής (π.χ., μονάδες παραγωγής αναψυκτικών). Η ευπάθεια, η μικρή διάρκεια ζωής και οι ειδικές συνθήκες μεταφοράς των εισροών και εκροών της παραγωγής, σε συνδυασμό με τη χαμηλή μοναδιαία τιμή των τροφίμων, έθεταν ανυπέρβλητα εμπόδια στην οργάνωση της παραγωγής των τροφίμων στα πλαίσια χωρικών δικτύων. Όλα τα στάδια της μεταποιητικής επεξεργασίας των τροφίμων ολοκληρώνονταν σε μία καθετοποιημένη μονάδα επεξεργασίας, ενώ οι διασυνδέσεις με άλλες μεταποιητικές μονάδες ήταν η εξαίρεση και όχι ο κανόνας (Hayter 2000).

Δεν προξενεί έκπληξη λοιπόν ότι άλλοι βιομηχανικοί κλάδοι, που είχαν την άνεση να αναπτύξουν από νωρίς χωρικά παραγωγικά συστήματα και να εισαγάγουν καινοτομίες στο σύστημα της βιομηχανικής οργάνωσης της παραγωγής, ευρίσκονταν στο επίκεντρο της μελέτης της Οικονομικής Γεωγραφίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αυτοκινητοβιομηχανία. Ωστόσο, σπάνια αναφέρεται ότι ο Henry Ford σχεδίασε την κινούμενη γραμμή συναρμολόγησης που εφαρμόσε στην αυτοκινητοβιομηχανία του με βάση τον ταινιόδρομο που είχαν ήδη εγκαταστήσει τα μεγάλα Σφαγεία του Σικάγο, ενώ, ο Taiichi Ohno της αυτοκινητοβιομηχανίας Toyota προχώρησε στην εφαρμογή του συστήματος της παραγωγής-για-όταν-χρειαστεί στην ιαπωνική αυτοκινητοβιομηχανία προσαρμόζοντας το πρωτοποριακό σύστημα προμηθειών που εφαρμόζαν τα αμερικάνικα σούπερ μάρκετ ήδη από τη δεκαετία 1950 (Rifkin 1997:198,204).

Η αργοπορημένη μεταστροφή του ενδιαφέροντος για τα αγροτροφικά συστήματα

Στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας έχει σημειωθεί εντυπωσιακή μεταστροφή του ενδιαφέροντος των κοινωνικών επιστημών για τον αγροτροφικό τομέα και τα τρόφιμα. Οι καταλύτες αυτής της μεταστροφής πρέπει να αναζητηθούν στον συνδυασμό πολλών παραγόντων που δρουν ταυτόχρονα και μετασηματίζουν δραστικά το διεθνές επιχειρηματικό περιβάλλον για τις δραστηριότητες που σχετίζονται με την παραγωγή και κατανάλωση των τροφίμων. Συχνά, η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από τις πολλαπλές τεχνολογικές εφαρμογές σε διάφορα στάδια της αγροτικής παραγωγής, της μεταποιητικής επεξεργασίας, της μεταφοράς και συντήρησης των τροφίμων. Οι εντυπωσιακές τεχνολογικές εφαρμογές θα παρέμεναν κενό γράμμα αν δεν συνοδεύονταν από αντίστοιχες χαλαρώσεις των κανόνων που διέπουν τις διεθνείς εμπορικές και επενδυτικές ροές, καθώς και αν δεν προχωρούσε παράλληλα η ταχύτερη σύγκλιση των διεθνών διατροφικών και καταναλωτικών προτύπων.

Οι καθοριστικοί ευρύτεροι μετασηματισμοί, μεταξύ άλλων, απελευθερώνουν τον (μεγάλο) αγροτροφικό τομέα από τους δύο μακροχρόνιους περιορισμούς που έθεταν δεσμευτικά όρια στην ανάπτυξή του: οι μεταποιητικές μονάδες έχουν πλέον την άνεση να προχωρήσουν σε σταδιακή αποδέσμευση από την αγροτική παραγωγή, ενώ η μειωμένη κινητικότητα αποτελεί πια παρελθόν και το κύκλωμα παραγωγής και διάθεσης τροφίμων χαρακτηρίζεται από πρωτόγνωρη χωροθετική ευελιξία και κινητικότητα.

Κατ' αρχάς ο ραγδαία αναπτυσσόμενος κλάδος της βιοτεχνολογίας έχει μειώσει δραστικά την τις αστάθειες των αγροτικών εισροών παραγωγής. Παρά το ισχυρό ρεύμα κριτικής, βασικοί κλάδοι της μεταποίησης τροφίμων προμηθεύονται γενετικά τροποποιημένες διαγονιδιακές αγροτικές εισροές (κυρίως καλαμπόκι, σόγια, ρύζι και ντομάτες) εφοδιασμένες με μεγάλη αντοχή, για να ξεπεράσουν τους δυνητικούς κινδύνους που μπορεί να εμφανιστούν κατά το στάδιο της αγροτικής παραγωγής, και επιθυμητές προδιαγραφές για περαιτέρω μεταποιητική επεξεργασία (Weiss 2007, ETC 2008). Ωστόσο, για τις περισσότερες μεγάλες μονάδες επεξεργασίας η πλήρης αποδέσμευση από τον αγροτικό τομέα αποτελεί στρατηγική επιλογή και πραγματοποιείται συνήθως με δύο τρόπους: Πρώτον,

προμηθεύονται νωπές ή ημιεπεξεργασμένες εισροές από ειδικευμένες Εταιρίες Παραγωγής Αγροτικών Εισροών (ΕΠΑΕ) που δραστηριοποιούνται αποκλειστικά στα πρώτα στάδια της παραγωγής και εμπορίας αγροτικών εμπορευμάτων. Σε αντίθεση με τις ευρύτατα γνωστές και εκτεθειμένες στην κοινή γνώμη Διεθνικές Εταιρίες (ΔΕ) επεξεργασίας τροφίμων οι οποίες διακινούν τα γνωστά επώνυμα τρόφιμα που αναζητούν οι καταναλωτές στα σούπερ μάρκετ, οι ΕΠΑΕ παραμένουν, σε μεγάλο βαθμό, οι «άορατοι γίγαντες» των αγροτροφικών συστημάτων (Kneen 2002, Clap 2012). Δεύτερον, μεταφέρουν τη δραστηριότητά τους σε νέες σειρές προϊόντων, π.χ., λειτουργικά τρόφιμα, κατεψυγμένα γεύματα, εμπλουτισμένα ροφήματα κ.ά., χρησιμοποιώντας ελάχιστες αγροτικές πρώτες ύλες και κάνοντας ευρεία χρήση εισροών από τη χημική βιομηχανία (σταθεροποιητές, πρόσθετα, αρωματικές ουσίες, κ.ά.). Αυτές οι κατηγορίες χαρακτηρίζονται από χαμηλό κόστος παραγωγής και υψηλή κερδοφορία και αποτελούν το πιο δυναμικό κομμάτι της αγροτροφικής βιομηχανίας (Wilkinson 2002).

Εξίσου άμεση ήταν η ανταπόκριση των μεγάλων μονάδων στις προκλήσεις του νέου επιχειρηματικού περιβάλλοντος που ευνοεί την επέκτασή τους σε μεγάλες γεωγραφικές αγορές. Καθετοποιημένες μονάδες περιφερειακού προσανατολισμού μετασχηματίστηκαν γρήγορα, μέσω ενός πρωτοφανούς κύματος εξαγορών και συγχωνεύσεων, σε διεθνικά δίκτυα που δραστηριοποιούνται σε εκτεταμένες, συχνά διηπειρωτικές, γεωγραφικές αγορές και ανταποκρίνονται με επιτυχία σε διαφοροποιημένες συνθήκες ζήτησης (Fold και Pritchard, 2005, Vorley 2006, Dicken 2007). Οι μονάδες αυτές υιοθετούν με αυξανόμενο ρυθμό έμμεσους τρόπους διεθνούς επέκτασης που ανταποκρίνονται καλύτερα στα χαρακτηριστικά του ευμετάβλητου και ασταθούς διεθνούς επιχειρηματικού περιβάλλοντος. Αποτελεί κοινή πρακτική πλέον η διάσπαση της παραγωγικής αλυσίδας ακόμη και ευπαθών και φτηνών τροφίμων (π.χ., χυμός πορτοκαλιού, τεμαχισμένο κοτόπουλο) σε ανεξάρτητες φάσεις που ολοκληρώνονται σε μακρινές περιοχές του πλανήτη (Hefferman και Costance 2004, Morgan κ.ά. 2006, Skordili 2009). Οι αλλαγές αυτές αποτυπώνονται στην εντυπωσιακή αύξηση της αξίας και, πιο σημαντικά, σε σημαντικές ποσοτικές μεταβολές του διεθνούς εμπορίου τροφίμων. Οι εμπορικές ροές έχουν πυκνώσει εντυπωσιακά, εκκί-

νούν από νέες αφετηρίες (νέα αγροτικά κράτη, επιλεγμένες χώρες της Αφρικής που εξάγουν αγροτικά προϊόντα σε χώρες οι οποίες έχουν αποκτήσει δικαιώματα παραγωγής στη γη τους), περιλαμβάνουν νέες κατηγορίες προϊόντων (ευπαθή φρούτα και λαχανικά, ημιεπεξεργασμένα προϊόντα) και αφορούν ολοένα και περισσότερο ενδοκλαδικό και ενδοεταιρικό εμπόριο (Atkins και Bowler 2001, Dicken 2007, Cotula κ.ά. 2009).

Έχει γίνει πια φανερό ότι η γραμμική διάταξη της αγρο-τροφικής αλυσίδας είναι εξαιρετικά απλουστευτική για να περιγράψει τις πολύπλοκες διασυνδέσεις και αλληλεξαρτήσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα συστατικά στοιχεία του αγροτικού τομέα. Η σχηματική διάταξη της αγροτροφικής αλυσίδας έχει αντικατασταθεί από τη σύνθετη και πολύπλοκη έννοια του αγροτροφικού συστήματος (ΑΤΣ). Η προσέγγιση του ΑΤΣ ενοποιεί συστηματικά τις δραστηριότητες όσων εμπλέκονται στην αγροτική παραγωγή, μεταποιητική επεξεργασία, διακίνηση, πώληση και κατανάλωση των τροφίμων με την τροφική ασφάλεια και τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Θεωρεί ότι αυτές οι δραστηριότητες είναι διαδραστικές και δυναμικές και εμπεδώνονται σε συγκεκριμένα κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά, ιστορικά και περιβαλλοντικά πλαίσια (Sage 2012: 297).

Οι ΔΕ που κατέχουν δεσπόζουσα θέση σε βασικούς κλάδους των ΑΤΣ κατευθύνουν και ελέγχουν τον τρόπο που παράγονται, διακινούνται και καταναλώνονται τα τρόφιμα σε παγκόσμιο επίπεδο. Αποτελούν τους πυλώνες, τα σημεία στήριξης, του σύγχρονου Συμβατικού Αγροτροφικού Συστήματος (ΣΑΤΣ). Δεν πρέπει να παραγνωριστεί ότι το σύγχρονο ΣΑΤΣ έχει κατορθώσει να παράγει τεράστιες ποσότητες τροφίμων σε σχετικά χαμηλές τιμές (Fresco 2009). Ταυτόχρονα όμως, χαρακτηρίζεται από μια σειρά σοβαρές δυσλειτουργίες και προκαλεί και αναπαράγει σημαντικά προβλήματα. Στη διάρκεια των δύο-τριών τελευταίων δεκαετιών έχει γίνει αντικείμενο αυστηρής κριτικής που εστιάζει κυρίως στις βλαβερές επιπτώσεις στο περιβάλλον και την αειφορία, στην ασφάλεια των τροφίμων (food safety) και στην επισιτιστική ανασφάλεια (food security).

Το ρεύμα της κριτικής είναι πολύ ισχυρό στις χώρες-έδρες των μεγάλων ΔΕ στη Βόρεια Ευρώπη και στη Βόρεια Αμερική και αντικατοπτρίζεται σε όλα τα πεδία των κοινωνικών επιστημών. Τα αγροτροφικά συστήματα ευρίσκονται στο επίκεντρο όλων των σημα-

ντικών συζητήσεων που διεξάγονται στις κοινωνικές επιστήμες την τελευταία εικοσαετία. Όπως σημειώνουν εύστοχα οι Atkins και Bowler (Atkins και Bowler 2001:vii):

Η μελέτη των αγρο-τροφικών συστημάτων, είναι το βάριο που φωτίζει την ακτινογραφία κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών πολιτισμικών ζητημάτων, ένας μαρκαδόρος που υπογραμμίζει τις ευρύτερες διαρθρώσεις και διαδικασίες.

Είναι ενδεικτική η συμβολή τους στις μεγάλες αφηγήσεις για την παγκοσμιοποίηση, την κλιματική αλλαγή και την παγκόσμια ανάπτυξη.

Η διαμόρφωση γιγάντιων αγροτροφικών Διεθνικών Εταιριών, η ενθάρτυση τους στις τοπικές οικονομίες και η ομογενοποίηση των διατροφικών προτύπων κατέχουν κεντρική θέση στη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση (Dicken 2007, Patel 2007, Weiss 2007, Burt 2010). Το ιδιαίτερα κρίσιμο ζήτημα της βαθμιαίας εκχώρησης των ρυθμιστικών κανόνων από τα εθνικά κράτη στις ΔΕ, που κυριαρχεί στη συζήτηση για τις νέες μορφές παγκόσμιας διακυβέρνησης, συχνά μελετάται με αφορμή τα συστήματα ιδιωτικής ρύθμισης που έχουν εφαρμόσει αγροτροφικές ΔΕ (Fuchs κ.ά. 2009, Kalfagianni 2014).

Οι πυκνές και μακροσκελείς μεταφορές βρώσιμων αγροτικών προϊόντων και τροφίμων, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο ασκείται η αγροτική παραγωγή στο πλαίσιο εντατικών συστημάτων, συμβάλλουν καθοριστικά στην επιτάχυνση του φαινομένου της κλιματικής αλλαγής και στην εξάντληση πολύτιμων φυσικών πόρων. Η αγροτική παραγωγή έχει, με διαφορά, το μεγαλύτερο υδατικό αποτύπωμα σε σχέση με κάθε άλλη ανθρώπινη δραστηριότητα. Εκτιμάται ότι απορροφά το 70% των αποθεμάτων πόσιμου νερού του πλανήτη (Hoekstra και Charagain 2007). Επίσης, συμβάλλει καθοριστικά στη συνολική επιβάρυνση της ατμόσφαιρας με τα εξαιρετικά επιβλαβή θερμοκηπιακά αέρια CH₄ (μεθάνιο) και N₂O (υποξείδιο του αζώτου) που εκλύονται κατά τη βόσκηση των ζώων και την παραγωγή λιπασμάτων (Garnett 2008:18). Αυτή την περίοδο οι μεγαλύτερες ποσότητες λιπασμάτων απορροφώνται από τις καλλιέργειες δημητριακών που γνωρίζουν μεγάλη ανάπτυξη σε παγκόσμιο επίπεδο λόγω των αυξημένων αναγκών της κτηνοτροφίας και των καλλιεργειών που προορίζονται για παραγωγή αγρο-βιοκαυσίμων (McMichael κ.ά. 2007, Sage 2012). Παράλληλα, η μετατροπή δασών και βοσκότοπων σε αγροτική γη

αποστερεί τον πλανήτη από τις μεγάλες φυσικές αποθήκες άνθρακα (Garnett 2008:25, Foresight 2011).

Τα ζητήματα του υποσιτισμού, της αρπαγής εκτάσεων γόνιμης γης από χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου για αποκλειστική παραγωγή αγροτικών προϊόντων και βιοκαυσίμων για εξαγωγή στις χώρες «επενδυτές» και οι δραματικές επιπτώσεις της παγκόσμιας διατροφικής κρίσης του 2008 στην επισιτιστική ασφάλεια, κυριαρχούν στην ατζέντα της συζήτησης για την παγκόσμια ανάπτυξη (Cotula κ.ά. 2009, van der Ploeg 2010, Lang 2010, Clancy 2013, Χατζημιχάλης 2014: 42-47). Σύμφωνα με πρόσφατες μετρήσεις διεθνών οργανισμών στο σύνολο του παγκόσμιου πληθυσμού των επτά δισεκατομμυρίων περισσότεροι από ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι υποσιτίζονται συστηματικά και ζουν σε συνθήκες χρόνιας πείνας, ενώ άλλο ένα δισεκατομμύριο αντιμετωπίζει συνθήκες «κρυμμένης» πείνας: δεν λαμβάνει επαρκείς ποσότητες απαραίτητων διατροφικών ιχνοστοιχείων (βιταμίνες και μέταλλα), με συνέπεια να διακινδυνεύει να υποστεί μόνιμες σωματικές και πνευματικές βλάβες (Lang and Heasman 2009, Carolan 2013).

Ανακύπτει λοιπόν ένα σοβαρό ζήτημα ηθικής. Είναι σκόπιμο να διατηρηθεί ένα αγρο-τροφικό σύστημα του οποίου η λειτουργία έχει τεράστιες επιπτώσεις στην οικονομική και κοινωνική ανισότητα, στο περιβάλλον, στην υγεία των πολιτών και στην κοινωνική δικαιοσύνη; (Patel 2007, Blay-Palmer 2008, Lawrence 2008).

Οι επιστήμες του χώρου προσφέρουν προνομακτική οπτική για τη μελέτη των σύγχρονων αγροτροφικών συστημάτων. Η χωρική διάσταση είναι καθοριστική για την επιτυχία των δικτύων παραγωγής και κατανάλωσης τροφίμων. Ενώ, δομικά στοιχεία της Γεωγραφίας όπως, η συνθετική προσέγγιση και η συνδυασμένη μελέτη των φαινομένων σε διαφορετικές κλίμακες, εξασφαλίζουν την πληρέστερη κατανόηση των μηχανισμών που ευρίσκονται σε εξέλιξη και διαμορφώνουν την σύνθετη πραγματικότητα.

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της Γεωγραφίας, η συνθετική μεθοδολογία, προσφέρεται για τη μελέτη των πολύπλοκων αγροτροφικών συστημάτων. Η σύνθετη πραγματικότητα έχει αναδείξει τις ανεπάρκειες των μονοδιάστατων αναλύσεων που υιοθετούν πολλές Κοινωνικές Επιστήμες και έχει προβάλλει τη Γεωγραφία σε ένα από τα παράθυρα με την καλύτερη θέα για

να παρατηρήσεις την κοινωνία σε κίνηση (Storper & Walker 1989:5).

Επίσης, η διαπλοκή των δραστηριοτήτων των ΔΕ με τοπικές επιχειρήσεις, παραδόσεις και πρακτικές είναι ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχολούν την τρέχουσα συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση και αλληλεξάρτηση των οικονομιών. Στο πεδίο των αγροτροφικών συστημάτων η συζήτηση αυτή εξειδικεύεται στην επίδραση των ΣΑΤΣ και την ανάδυση Εναλλακτικών Αγροτροφικών Συστημάτων (ΕΑΤΣ). Η ανάπτυξη των ΕΑΤΔ συχνά συνδέεται με την επανατοπικοποίηση και επανασύνδεση της παραγωγής των τροφίμων με συγκεκριμένο τόπο, σε αντιπαραβολή με τις θεωρούμενες άτοπες ΔΕ που παράγουν τρόφιμα «από το πουθενά» (Morgan κ.ά. 2006). Η πλούσια συζήτηση που διεξάγεται αυτήν την περίοδο για τα ΕΑΤΣ (βλ. αναλυτικά το άρθρο των Γριτζά, Καβουλάκου και Τζέκου του αφιερώματος) απασχολεί το σύνολο των κοινωνικών επιστημών. Επιχειρεί να καταλήξει σε έναν περιεκτικό και σαφή ορισμό τους, εξετάζει τα όρια της αναπόφευκτης διαπλοκής τους με τα ΣΑΤΣ και διερευνά κατά πόσον μπορεί να είναι ταυτόχρονα κοινωνικά δίκαια και οικονομικά βιώσιμα (Allen 2010, Morgan και Sonino 2010, Levkoe 2011).

Έχει ενδιαφέρον ότι γεωγραφικές έννοιες, όπως η χωρική διαφοροποίηση, υιοθετούνται από παραδοσιακά αχωρικές επιστημονικές περιοχές, όπως η Οικονομική των Επιχειρήσεων. Η γεωγραφική επέκταση και η εκμετάλλευση της χωρικής διαφοροποίησης αποτελούν κεντρικά σημεία στις στρατηγικές αναδιάρθρωσης των ΔΕ. Υποστηρίζεται πλέον ευρέως από επιφανείς μελετητές των επιχειρήσεων ότι η γεωγραφική επέκταση δεν πρέπει να αποφασίζεται μόνο με βάση οικονομικά κριτήρια αλλά οι διαφορές στον πολιτισμό και στις παραδόσεις, στα συστήματα αξιών και τις συμπεριφορές επιμένουν και μπορούν να αποβούν μοιραίες για τις ΔΕ αν δεν δείξουν τον ανάλογο σεβασμό (Ghemawat 2007). Οι, όχι σπάνιες, αποτυχημένες περιπτώσεις διείσδυσης ΔΕ επεξεργασίας και λιανικού εμπορίου τροφίμων σε νέες αγορές συχνά αποδίδονται, εκ των υστέρων, στην παράβλεψη σημαντικών γεωγραφικών χαρακτηριστικών (Coe και Hess 2005, Reardon κ.ά. 2007, Skordili 2013β).

Όπως είναι αναμενόμενο, λοιπόν, αυτήν την περίοδο η μελέτη των αγροτροφικών συστημάτων ευρίσκεται στο επίκεντρο της ερευνητικής ατζέντας των επιστημών του χώρου.

Το ενδιαφέρον των παραδοσιακών περιοχών μελέτης των αγροτροφικών συστημάτων, της Γεωγραφίας της Αγροτικής Παραγωγής και της Οικονομικής Γεωγραφίας, έχει ανανεωθεί και εμπλουτιστεί με νέα αντικείμενα μελέτης. Η χωρική οργάνωση μακροσκελών δικτύων παραγωγής τροφίμων σε αντιδιαστολή με τις βραχείες – τοπικές αλυσίδες, οι επιπτώσεις της ενθάρτυξης των ΔΕ στις τοπικές οικονομίες, τα περιθώρια δράσης των μικρών τοπικών αγροτροφικών επιχειρήσεων, συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον πολλών μελετητών (Morgan κ.ά. 2006, Dicken 2007, Skordili 2008, Sage 2012).

Η σημαντικότερη εξέλιξη της περιόδου εντοπίζεται στο αναβαθμισμένο ενδιαφέρον για τις διαδικασίες διακίνησης και κατανάλωσης των τροφίμων που συστηματικά ήταν στο περιθώριο της Ανθρωπογεωγραφίας. Οι διαδικασίες διαμόρφωσης των διατροφικών προτύπων και ο ρόλος της κατανάλωσης τροφίμων ευρίσκεται στο επίκεντρο της Πολιτισμικής Γεωγραφίας, που γνωρίζει άνθηση λόγω της Πολιτισμικής Στροφής στις κοινωνικές επιστήμες (Bell και Valentine 1997, Colquhoun και Lyon 2001), ενώ η μεταφορά δύναμης από τη βιομηχανία επεξεργασίας τροφίμων στις μεγάλες αλυσίδες λιανικού εμπορίου τροφίμων έχει προκαλέσει την ανάπτυξη μιας νέας αυτόνομης περιοχής της Ανθρωπογεωγραφίας, της Γεωγραφίας του Λιανικού Εμπορίου (Wrigley και Lowe 2002, Guy 2007, Dawson 2013). Η μελέτη των στρατηγικών διεθνούς επέκτασης των ΔΕ λιανικού εμπορίου τροφίμων, η οργάνωση διεθνικών δικτύων προμηθειών, οι διαδικασίες εκμάθησης των χαρακτηριστικών των τοπικών αγορών, η επίδρασή τους στα τοπικά διατροφικά πρότυπα και τις τοπικές οικονομίες, αποτελούν τις ερευνητικές προτεραιότητες της Γεωγραφίας Λιανικού Εμπορίου σε μεγάλη κλίμακα (Coe και Hess 2005, Reardon κ.ά. 2007, Burt 2010). Σε μικρή κλίμακα, σε επίπεδο αστικού κέντρου και γειτονιάς, εξετάζει την ανάπτυξη των δικτύων των αλυσίδων, τις διαδικασίες επιλογής του τύπου εγκατάστασης των νέων καταστημάτων, την επίδραση στην κτηματαγορά και το τοπικό λιανικό εμπόριο (Shaw 2006, Σκορδίλη 2013). Είναι φανερό ότι η μελέτη του λιανικού εμπορίου τροφίμων στην πόλη έχει πολλές διασυνδέσεις με την Οικονομική Γεωγραφία και την αναδυόμενη περιοχή του Αστικού Σχεδιασμού που έχει να κάνει με το Σχεδιασμό Σίτισης των Πόλεων.

Η αναγκαιότητα δημιουργίας συστημάτων που θέτουν τις κατευθύνσεις και προτεραιότητες για την προμήθεια και τη διανομή των τροφίμων σε επίπεδο αστικών κέντρων, είναι μια καινούργια, γρήγορα αναπτυσσόμενη περιοχή του Αστικού Σχεδιασμού (βλ. αναλυτικά το άρθρο των Θωΐδου και Φουτάκη στο αφιέρωμα). Με μεγάλη καθυστέρηση, πολλές μεγαλουπόλεις, αναγνωρίζοντας τις διαστάσεις του προβλήματος στην υγεία των κατοίκων, στη λειτουργία των πόλεων και στην επιβάρυνση του περιβάλλοντος, προχωρούν στη θέσπιση Στρατηγικών Σίτισης που αποτελούν το πλαίσιο για την ανάπτυξη πιο δίκαιων και φιλικών αγρο-τροφικών συστημάτων και θέτουν όρια στη δράση των ΣΑΤΣ (ΑΡΑ 2007). Η συζήτηση ξεκίνησε στην εκπονή του προηγούμενου αιώνα από πόλεις της Β. Αμερικής και γρήγορα εξαπλώθηκε και στις πέντε ηπείρους (Pothukuchi και Kaufman 1999, Pothukuchi 2005, Morgan 2009, Steel 2009). Οι στρατηγικές αυτές, σε γενικές γραμμές, περιλαμβάνουν ρυθμίσεις για την προσέλευση επιχειρήσεων πώλησης υγιεινών τροφίμων σε υποβαθμισμένες περιοχές της πόλης για να αντιμετωπιστεί το σοβαρό ζήτημα των «αστικών ερήμων», ενθαρρύνουν τη διάδοση πρακτικών αστικής γεωργίας, προωθούν τη δημιουργία νέων δικτύων παραγωγής- διακίνησης τροφίμων, οργανώνουν προγράμματα ευαισθητοποίησης του πληθυσμού στη υγιεινή διατροφή, αλλά και των επιχειρήσεων στην τήρηση των προδιαγραφών υγιεινής και ασφάλειας των τροφίμων, κ.ά. (Reynolds 2010, Morgan & Sonnino 2010, Grewal και Grewal 2011).

Η διάρθρωση του αφιερώματος

Οι εργασίες που ακολουθούν παρουσιάστηκαν σε αρχική μορφή σε δύο ομότιτλες συνεδρίες στο πλαίσιο του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου της Γεωγραφικής Εταιρίας που οργανώθηκε από το τμήμα Γεωλογίας του ΑΠΘ και πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 2014. Οι συνεδρίες διοργανώθηκαν από την επιμελήτρια του αφιερώματος και συντονίστηκαν από τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Μακεδονίας Λόη Λαμπριανίδη, και του ΑΠΘ Όλγα Ιακωβίδου.

Οι πέντε εργασίες που ακολουθούν εντάσσονται σε δύο μεγάλες θεματικές της μελέτης των αγρο-τροφικών συστημάτων. Οι τρεις πρώτες εξετάζουν τα χαρακτηριστικά και τη δυναμική των ΕΑΤΔ προκειμένου να εκτιμήσουν τα όρια δράσης τους στην Ελλάδα της κρί-

σης. Οι δύο τελευταίες προσδιορίζουν τα κρίσιμα χαρακτηριστικά που πρέπει να ικανοποιούν πρωτοβουλίες που δραστηριοποιούνται στη σύζευξη του τουριστικού και του αγρο-τροφικού τομέα για να συμβάλουν θετικά στην τοπική ανάπτυξη.

Στην πρώτη εργασία με τίτλο «Εναλλακτικά αγρο-τροφικά δίκτυα και νέες αλληλέγγυες εταιρικές μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Διερευνώντας την Κοινοτικά Υποστηριζόμενη Γεωργία» η **Θεοδοσία Ανθοπούλου** και η **Μαρία Παρταλίδου** ασχολούνται με μια εναλλακτική μορφή γεωργικής παραγωγής και οργάνωσης των δικτύων διανομής τροφίμων, την Κοινοτικά Υποστηριζόμενη Γεωργία (ΚΥΓ), που άρχισε να εφαρμόζεται στην Ελλάδα όψιμα, μόλις το 2012. Η ΚΥΓ συνιστά ένα τύπο βραχείας αλυσίδας εφοδιασμού τροφίμων όπου αγρότες και καταναλωτές αναπτύσσουν στενή συνεργασία στη βάση αμοιβαίας εμπιστοσύνης μοιράζοντας τους κινδύνους και τις ανταμοιβές της καλλιέργειας. Οι συγγραφείς παρουσιάζουν κριτικά πώς έχει εφαρμοστεί αυτό το πρότυπο σε διάφορες χώρες και σχολιάζουν τα αποτελέσματα ειδικά σχεδιασμένης Επιτόπιας Έρευνας σε καταναλωτές και παραγωγούς – μέλη ΚΥΓ σε αστική γειτονιά της Αθήνας.

Παρόμοια ζητήματα εξετάζει και η εργασία των **Γιώργου Γριτζά, Κάρολου – Ιωσήφ Καβουλάκου και Ειρήνης – Εριφύλης Τζέκου**, με τίτλο «Εναλλακτικοί χώροι, ποικίλες οικονομίες και αγροτροφικά δίκτυα: Μία επισκόπηση της ευρύτερης συζήτησης και μία ενδεικτική αναφορά στην ελληνική περίπτωση». Η εργασία επικεντρώνει στα ΕΑΤΔ που περιλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα εγχειρημάτων όπως οι αγορές παραγωγών, η διακίνηση προϊόντων χωρίς μεσάζοντες, η ΚΥΓ, τα κοινωνικά παντοπωλεία, κ.ά.. Το άρθρο παρουσιάζει μια γενική επισκόπηση της ειδικότερης συζήτησης για τα ΕΑΤΔ, με σκοπό να αναδείξει τις διαφορετικές προσεγγίσεις, ώστε να υπάρξει μία αφετηρία για την έρευνα της ελληνικής περίπτωσης. Αρχικά, παρουσιάζεται η θεωρητική συζήτηση για τις ποικίλες οικονομίες και τους εναλλακτικούς οικονομικούς και πολιτικούς χώρους. Ακολουθεί η εστίαση στα ΕΑΤΔ και σχολιάζονται τα όρια της διαφοροποίησης τους από τα Συμβατικά ΤΑΔ. Τέλος, παρατίθενται ενδεικτικές περιπτώσεις ΕΑΤΔ που δραστηριοποιούνται στον Ελλαδικό χώρο και επισημαίνονται ορισμένες διαφορές στις στοχεύσεις τους.

Η εργασία των **Ελισσάβητ Θωΐδου και Δημήτρη Φουτάκη** «Μητροπολιτικές περιοχές και δημόσιος

χώρος: ανθεκτικότητα και “μετάβαση” μέσα από το παράδειγμα των κοινοτικών κήπων» διερευνά τις στρατηγικές για την αξιοποίηση του δημόσιου χώρου των μητροπολιτικών περιοχών με συμμετοχή των πολιτών, μελετώντας την περίπτωση των κοινοτικών κήπων. Η τρέχουσα οικονομική κρίση έχει θέσει σε αμφισβήτηση το πρότυπο της συνεχούς οικιστικής επέκτασης των πόλεων και έχει δημιουργήσει κενούς χώρους που είναι συχνά διαθέσιμοι για ενδιάμεσες ή προσωρινές χρήσεις. Αυτοί οι ‘ενδιάμεσοι χώροι’ παρουσιάζουν ευκαιρίες αξιοποίησης άλλοτε με δράσεις της λεγόμενης δημιουργικής οικονομίας και άλλοτε με έμφαση στα περιβαλλοντικά στοιχεία και το πράσινο. Οι κοινοτικοί κήποι εκτός από την άμεση σύνδεσή τους με τον νεοεμφανιζόμενο σχεδιασμό σίτισης πόλεων αποτελούν μια μορφή της ‘μετάβασης’ που αναπτύσσεται στον δημόσιο χώρο. Το άρθρο εξετάζει τις αιτίες δημιουργίας και τα βασικά χαρακτηριστικά των κοινοτικών κήπων και εστιάζει στην περίπτωση μικρής κλίμακας δράσεων κοινοτικών κήπων στη μητροπολιτική περιοχή της Θεσσαλονίκης. Υποστηρίζει ότι η σύνδεση των κήπων με τον χωρικό σχεδιασμό μητροπολιτικής κλίμακας μπορεί να συμβάλει στην πολύπλευρη αξιοποίηση και τη βιωσιμότητά τους.

Η Σταυριανή Κουτσού στην εργασία της «Οι γυναικείοι συνεταιρισμοί ως στοιχείο εδαφικής ανάπτυξης της υπαίθρου» εξετάζει τη δυναμική των γυναικείων αγροτικών συνεταιρισμών στη Ελλάδα υπό το πρίσμα της εδαφικής ανάπτυξης. Δύο είναι οι βασικοί πυλώνες της εδαφικής ανάπτυξης: α) το κοινωνικό κεφάλαιο της περιοχής, το οποίο εκφράζεται μέσω των συνεργασιών και των συλλογικών δράσεων των δρώντων, καθώς και του συντονισμού τους και β) η κατασκευή ιδιότυπων πόρων, μέσω της αξιοποίησης του δυναμικού της περιοχής (φυσικού και πολιτιστικού). Οι γυναικείοι συνεταιρισμοί και εκ πρώτης όψεως συγκεντρώνουν τα χαρακτηριστικά που τους καθιστούν στοιχείο του μοντέλου της εδαφικής ανάπτυξης, καθώς συνδυάζουν συνεργασία (σε οριζόντιο επίπεδο) και παραγωγή παραδοσιακών προϊόντων. Ωστόσο τα αποτελέσματα ειδικά σχεδιασμένης έρευνας πεδίου δείχνουν ότι η κρίση των τελευταίων χρόνων έχει αναδείξει εγγενείς αδυναμίες των γυναικείων συν/σμων της Ελλάδας. Οι βασικές πηγές των προβλημάτων τους σχετίζονται άμεσα με πολύ κακές επιδόσεις και στους δύο πυλώνες της εδαφικής ανάπτυξης. Παρατηρείται ανυπαρξία διασυνδέσεων με την τοπική οικονομία αλλά

και απροθυμία να προχωρήσουν στην ιδιοτυποποίηση των προϊόντων τους, στην παραγωγή δηλαδή προϊόντων που φέρουν τα χαρακτηριστικά του τόπου παραγωγής τους.

Τέλος, οι **Κωνσταντίνα Τσακοπούλου, Κωνσταντίνος Μανίτσας και Μαξιμιλιανός Βασιλείου** στην εργασία τους «Γαστρονομικός τουρισμός: ελληνικές γεύσεις και τοπική ανάπτυξη» διερευνούν τον κόσμο του γαστρονομικού τουρισμού που αποτελεί τα τελευταία χρόνια μια ιδιαίτερη μορφή τουρισμού εμπειρίας με μεγάλα περιθώρια ανάπτυξης στην Ελλάδα. Ειδικότερα, εξετάζει τις δυνατότητες ενσωμάτωσης του στο τοπικό μιας και ο γαστρονομικός τουρισμός συνδέεται με την «κατανάλωση» του τόπου μέσα από την εμπειρία της τοπικής κουζίνας. Αρχικά σχολιάζεται το πρόσφατο ενδιαφέρον για το γαστρονομικό τουρισμό. Στη συνέχεια περιγράφονται οι διαφορετικοί τύποι αλυσίδων αξίας της εμπειρίας του γαστρονομικού τουρισμού και συζητούνται τα βασικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν παραγωγοί και αγοραστές στην προσπάθειά τους να διαμορφώσουν τοπικές αλυσίδες προμήθειας. Τέλος, παρουσιάζεται η πρόσφατη ανάπτυξη της προσφοράς υπηρεσιών γαστρονομικού τουρισμού στην Ελλάδα, καθώς και μια σειρά πολιτικών που αποσκοπούν κυρίως στην προώθηση και διαφοροποίηση του τουριστικού προϊόντος μέσω του γαστρονομικού τουρισμού, καταλήγουν ωστόσο στη δημιουργία τοπικών αλυσίδων προμήθειας.

Η θεματική των εργασιών είναι ενδεικτική των προτεραιοτήτων της συζήτησης που διεξάγεται στην Ελλάδα για τα αγροτροφικά συστήματα. Όπως είναι αναμενόμενο, λόγω της σφοδρότητας της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης αλλά και διαφορετικών δομικών χαρακτηριστικών της ελληνικής οικονομίας η κριτική που ασκείται στην Ελλάδα εστιάζει σε διαφορετικά ζητήματα από τις χώρες της Β. Ευρώπης. Τα σοβαρά ζητήματα της περιβαλλοντικής επιβάρυνσης και των διατροφικών κινδύνων είναι σαφέστατα υποβαθμισμένα και η κριτική επικεντρώνεται στις επιπτώσεις των στρατηγικών που εφαρμόζουν οι ΔΕ στις μικρές επιχειρήσεις, στην απασχόληση και στην κατανάλωση. Τα ζητήματα αυτά όπως και η δυναμική και τα όρια νέων πρωτοβουλιών του αγροτροφικού τομέα στη δημιουργία απασχόλησης και εισοδήματος, τοπικής ανάπτυξης και βιώσιμων πόλεων, απασχολούν ολοένα και περισσότερο τη σχετική συζήτηση.

Βιβλιογραφία

- Allen, P. (2010) «Realizing justice in local food systems», *Cambridge Journal of Regions, Economy and Sociology*, 3(2): 295-308.
- APA (American Planning Association) (2007) *Policy Guide on Community and Regional Food Planning*, at <https://www.planning.org/policy/guides/adopted/food.htm>
- Atkins, P. και Bowler, I. (2001) *Food in Society: Economy, Culture, Geography*, London: Hodder Arnold.
- Bay-Palmer, A. (2008) *Food Fears: From Industrial to Sustainable Food Systems*, London: Ashgate.
- Bell, D. και Valentine, J. (1997) *Consuming Geographies: We are where we eat*, London: Routledge.
- Burns, J. (1983) «A Synoptic View of the Food Sector», στο J. Burns, J. McInerney & A. Swinbank (επιμ.): *The Food Industry: Economics and Policies*, London: Heinemann: 1-27.
- Burt, S. (2010) «Retailing in Europe: 20 years on», *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 20(1): 9-27.
- Carolan, M. (2013) *Reclaiming Food Security*, London: Earthscan from Routledge.
- Clancy, J. (2013) *Biofuels and Rural Poverty*, London: Earthscan from Routledge.
- Clapp, J. (2012) *Food*, Cambridge: Polity Press.
- Coe, N. & Hess, M. (2005) «The internationalization of retailing: implications for supply network restructuring in East Asia and Eastern Europe», *Journal of Economic Geography*, 5:449-73.
- Colquhoun A. & Lyon, P. (2001) «To everything there was a season: deconstructing UK food availability», *Food Service Technology*, 1: 93-102.
- Cotula L., Vermeulen, S., Leonrad, R. και Keeley, J. (2009) *Land grab or development opportunity? Agricultural Investment and International Land Deals in Africa*, London/Rome: IIED/FAO/IFAD.
- Dawson, J. (επιμ.) (2013) *Retail Geography*, London: Routledge.
- Dicken, P. (2007) *Global Shift: Mapping the Changing Contours of the World Economy*, London: Sage Publications, 5th edition.
- ETC (Erosion, Technology and Concentration) Group (2008) *Who Owns Nature? Corporate Power and the Final Frontier in the Commodification of Life*, Leusden: ETC Group.
- Fold, N. και Pritchard, B. (2005) «Introduction», στο N. Fold & B. Pritchard (επιμ.) *Cross – Continental Food Chains*, London: Routledge: 1-22.
- Foresight (2011) «The Future of Food and Farming: Challenges and Choices for Global Sustainability», Final Project Report, The Government Office of Science, London.
- Fresco, L. (2009) «Challenges for food system adaptation today and tomorrow», *Environmental Science and Policy*, 12(4): 378-385.
- Fuchs, D., Kalfagianni, A. και Arentsen, M. (2009) «Retail power, private standards and sustainability in the global food system», in J. Clapp, and D. Fuchs (επιμ.) *Corporate Power in Global Agri-food Governance*, Cambridge Ma.: MIT Press: 29-59.
- Garnett, T. (2008) «Cooking up a storm: Food, greenhouse gas emissions and our changing climate», Food Climate research Network, Centre for Environmental Strategy, University of Surrey, *Research Report 09/2008*.
- Ghemawat, P. (2007) «Why the world isn't Flat», *Foreign Policy*, 159: 54-60.
- Goodman, D. και Sage, C. (2014) *Food Transgressions: Making Sense of Contemporary Food Politics*, London: Ashgate.
- Grewal, S. και Grewal, P. (2011) «Can cities become self-reliant in food?», *Cities*, 29: 1-11.
- Guy, C. (2007) *Planning for Retail Development: a Critical View of the British Experience*, London: Routledge.
- Hadjimichalis, C. και Vaiou, D (2004) «"Local" illustrations for "International" Geographical Theory», στο Baerenholdt, J.O. και Simonsen, K. (επιμ.) *Space odysseys : spatiality and social relations in the 21st century*, London: Ashgate: 171-182.
- Hayter, P. (2000) *The dynamics of industrial location*, London: Wiley.
- Healey, M & Ilbery, M. (1990) *Location and Change: Perspectives on Economic Geography*, Oxford: Oxford University Press.
- Heffernan, W & Constance, D. (1994) «Transnational Corporations and the Globalisation of the Food System», στο A. Bonano, L. Busch, W. Friedland, L. Gouveia. και E. Mingione (επιμ.) *From Columbus to Con Agra: the Globalisation of Agriculture and Food*, Kansas: University Press of Kansas: 29-51.
- Hoekstra, A. και Chapagain, A. (2007) «Water footprints of nations: water use by people as a function of their consumption patterns», *Water Resource Management*, 21, 35-48.
- Kalfagianni, A. (2014) «Addressing the Global Sustainability Challenge: The Potential and Pitfalls of Private Governance from the Perspective of Human Capabilities», *Journal of Business Ethics*, 122(2): 307-320.
- Kneen, B. (2002) *The Invisible Giant: Cargill and its Transnational Strategies*, London: Pluto.
- Lang, T. (2010) «Crisis? What Crisis? The Normality of the Current Food Crisis», *Journal of Agrarian Change*, 10(1): 87-97.
- Lang, T. και Heasman, M. (2009) *Food Wars: The Global Battle for Mouths, Minds and Markets*, London: Earthscan.
- Lawrence, F. (2008) *Eat your Heart Out: How the Food Business is Bad for the Planet and your Health*, London: Penguin.
- Levkoe Zalman Charles (2011) «Towards a transformative food politics», *Local Environment*, 16(7): 687-705.
- Macias, T. (2008) «Working toward a just, equitable and local food system: the social impact of community based agriculture», *Social Science Quarterly*, 89(5): 1086-1101.
- McMichael, A., Powels, J., Butler, C. και Uauy, R. (2007) «Energy and Health, 5: Food, livestock production, energy, climate change and health», *Lancet*, 370: 1253-63.
- Mennell, S., Murcott, A. και Van Otterloo, H. (1992) *The Sociology of Food: Eating, Diets and Culture*, London: Sage.
- Morgan, K. και Sonnino, R. (2010) «The urban foodscape: world cities and the new food equation», *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3: 209-224.
- Morgan, K. (2009) «Feeding the city: The Challenge of Urban Food Planning», *International Planning Studies*, 14(4): 341-348.

- Morgan, K., Marsden, T. και Murdoch, J. (2006) *Worlds of Food: Place, Power and Provenance in the Food Chain*, Oxford: Oxford University Press.
- Patel, R. (2007) *Stuffed and Starved: Markets, Power and the Hidden Battle for the World Food System*, London: Portobello.
- Pothukuchi, K. & Kaufman, J. (1999) «Placing the food system on the urban agenda: The role of municipal institutions in food system planning», *Agriculture and Human Values*, 16: 213-224.
- Pothukuchi, K. (2005) «Attracting Supermarkets to Inner-City Neighborhoods: Economic Development Outside the Box», *Economic Development Quarterly*, 19(3): 232-44.
- Raw, M. και Atkins, P. (1995) *Agriculture and Food*, London: Collins Educational.
- Reardon, T., Henson, S. και Berdegue, J. (2007) «'Proactive fast-tracking' diffusion of supermarkets in developing countries: implications for market institutions and trade», *Journal of Economic Geography*, 7(4): 399-432.
- Reynolds, B. (2010) "Feeding a World City: The London Food Strategy", *International Planning Studies*, 14:4, pp. 417-424.
- Rifkin, J. (1997) *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της: Η δύση του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού και το χάραμα της μετά την αγορά εποχής*, Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Sage, C. (2012) *Environment and Food*, London: Routledge.
- Shaw, H.J. (2006) «Food deserts: towards the development of a classification», *Geographiska Annaler*, 88(2): 231-247.
- Skordili, S. (2013α) «Economic Crisis as a Catalyst for Food Planning: the case of Athens», *International Planning Studies*, v.13 (1): 128-141.
- Skordili, S. (2013β) «The sojourn of Aldi in Greece», *Journal of Business and Retail Management Research*, v.8 (1): 68-80.
- Σκορδίλη, Σ. (2013) «Νέες χωρικές πολιτικές επέκτασης των μεγάλων αλυσίδων και επιπτώσεις στο τοπίο του λιανικού εμπορίου τροφίμων στην Αθήνα» στο Θ. Μαλούτας, Γ. Κανδύλης, Μ. Πέτρου και Ν. Σουλιώτης (επιμ.) *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών σε συνεργασία με το τμήμα Γεωγραφίας Χαροκόπειου Πανεπιστημίου: 119-143.
- Skordili, S. (2009) «Gross-continental agro-food chains and local agro-food complexes: the case of orange juice agro-food complex in the Peloponnese region», στο *Changing European Spaces: Winners and Losers, Seminars of the Aegean Series*, 111-124.
- Steel, C. (2008) *Hungry City: How Food Shapes Our Lives*, London: Vintage.
- Storper, M. και Walker, R. (1989) *The Capitalist Imperative*, NY: Basil Blackwell.
- van der Ploeg, J.D., (2010) «The Food Crisis, Industrialized Farming and the Imperial Regime», *Journal of Agrarian Change*, 10(1): 98-106.
- von Brown, J. (2006) *Globalization of Food and Agriculture and the Poor*, London: International Food Policy.
- Vorley, B. (2006) *Food, Inc.: Corporate concentration from farm to consumer*, London: International Institute of Environment and Development with the UK Food Group.
- Wilkinson, J. (2002) "The Final Foods Industry and the Changing Face of Global Agro-food System", *Sociologia Ruralis*, 42(4): 329-346.
- Weis, T. (2007) *The Global Food Economy: the Battle for the Future of Farming*, London: Zed Books.
- Wrigley, N. και Lowe, P. (2002) *Reading Retail: a geographical perspective of retailing and consumption spaces*, London: Arnold.
- Χατζημυχάλης, Κ. (2014) *Κρίση χρέους και υφαρπαγή γης*, Αθήνα: ΚΨΜ.